

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

ЗАХОДИ У СИСТЕМІ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТРЕБ БЮРОКРАТИЧНОГО АПАРАТУ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Досліджується комплекс заходів уряду Російської імперії у другій чверті ХІХ ст., які мали на меті налаштувати систему освіти таким чином, щоб вона змогла стати джерелом постачання професійних чиновників до цивільних державних установ.

Становлення і розвиток бюрократичної системи Російської імперії - одна з важливих проблем історичної науки. Нині, коли всі галузі суспільного життя максимально бюрократизовані, слід також вивчати державну політику минулого щодо побудови управлінського апарату (від нижчого рівня до вищого), забезпечення якісними кадрами цього апарату і забезпечення самих кадрів належними умовами для ефективного функціонування. У цьому контексті необхідними стануть знання процесу професіоналізації чиновницького апарату імперії, який відбувався протягом фактично всього періоду її існування (ХVІІІ - початок ХХ ст.) і був тісно пов'язаний, у першу чергу, з процесом побудови та розвитку системи освіти.

Незважаючи на те, що держава змогла за допомогою своєї бюрократично-адміністративної системи взяти під контроль всі галузі суспільного життя, їй було надто важко забезпечити ефективне функціонування цієї системи. Займати посади в державних установах дозволялося лише представникам привілейованих верств населення. Але сам по собі соціальний статус службовця не впливав на ефективність роботи. Однією з головних проблем стало забезпечення державних органів усіх рівнів професійними кадрами. Гостро стояло питання професійної підготовки майбутніх чиновників, особливо тих, чий обов'язки вимагали юридичних знань (а таких було багато) [6, с.33].

У пропонованій роботі нами розглянуто комплекс заходів уряду Російської імперії у другій чверті ХІХ ст., які мали на меті налаштувати систему освіти таким чином, щоб вона змогла стати джерелом постачання професійних чиновників до цивільних державних установ.

Проблема професіоналізації чиновництва Російської імперії вкрай рідко ставала предметом спеціальних досліджень. Деяку інформацію, необхідну для вивчення окресленої нами проблеми, містять праці дослідників, присвячені більш загальним питанням історії досліджуваної епохи. У першу чергу це роботи таких знавців ХІХ ст., як В.О.Ключевський [7], О.О.Корнілов [8], М.О.Полієвтков [11], П.Мілюков [9], Л.Є.Шепелев [16] та багатьох інш.

У той же час існують роботи, присвячені історії розвитку різних галузей освіти, окремих навчальних закладів або ж історії освіти в цілому, зокрема у другій чверті ХІХ ст. Певні висновки про освіту майбутніх чиновників часів Миколи І можна зробити, вивчаючи саме праці такого характеру. Найбільш

Дегтярьов Сергій Іванович - доцент кафедри історії України Сумського державного університету

інформативними з них для нас стали дослідження Я.Баршева [3], П.Ферлюдіна [14], С.Шевирьова [15], О.Ю.Андрєєва [1; 2] та інш.

З процесом професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії пов'язана поява у Російській імперії відповідної законодавчої бази. Основним джерелом, що її висвітлює, безперечно, є “Полное собрание законов Российской империи” (далі - ПСЗ). Вивчаючи проблему освіти бюрократії кінця XVIII - першої половини XIX ст., слід активно використовувати перше (починаючи з XX тому) і друге зібрання ПСЗ (у нашому випадку - це перші 30 томів другого зібрання).

У цілому проблема професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії є малорозробленою і потребує у подальшому більш глибокого і всебічного вивчення із залученням не лише наявної літератури, але й архівних джерел. Перейдемо безпосередньо до розгляду пропонованої теми.

З приходом до влади Миколи I починаються помітні зміни і в освітній галузі. 14 травня 1826 р. він призначив особливий комітет для облаштування навчальних закладів, метою якого було невідкладно ввести єдині правила у навчальну систему “дабы уже, за совершением сего воспретить всякие произвольные преподавания учений, по произвольным книгам и тетрадям”. Міністр народної освіти Шишков запропонував наступний захід - організувати навчання у кожному закладі таким чином, щоб воно було остаточним для тієї верстви населення, для якої ці заклади були встановлені. Тобто замість однієї безстанової школи з однаковою програмою пропонувалося створення кількох станових шкіл із різними програмами [9, с.345]. Фактично це робило освітні можливості для представників різних станів неоднаковими. Знать, потрібних для цивільної служби, отримати більше могли саме вихідці з привілейованих верств населення. Це, у свою чергу, гальмувало процес наповнення освіченими чиновниками державних установ.

Шишков пропонував також ввести заохочувальні та заборонні заходи, які б допомогли здійснити всі нововведення в освіті. До заохочувальних він відносив: по-перше, організацію при гімназіях і деяких повітових училищах закритих виховних закладів (пансіонів) для дворянських дітей, які б гарантували дворянам, що їхні діти не “зіпсуються”; по-друге, пропонувалися службові привілеї для гімназистів і надання кращим учням права на 14-й клас (за часів Павла I подібна ідея вперше була висловлена, але підтримки у імператора вона тоді не знайшла). Заборонні заходи повинні були зводитися до закриття всіх приватних чоловічих пансіонів протягом трьох років після реформи; заборони батькам забирати дітей з державних навчальних закладів до закінчення ними повного освітнього курсу та заборони приймати на канцелярську службу без диплома хоча б повітового училища.

У повному обсязі пропозиції Шишкова так і не були втілені у життя. Найближчими реформами, в основі яких лежали ідеї цього міністра, були Статут гімназій та училищ повітових і приходських (1828), Положення про учбові округи (1835) та Загальний статут університетів (1835) [9, с.346].

Повстання декабристів у 1825 р. певною мірою допомогло імператору Миколі I зрозуміти необхідність спеціальної юридичної освіти. Він вбачав у спеціальній освіті засіб для виховання звички до покори і вміння розуміти й застосовувати статутне право. Вже припускаючи, що освіта може створити слухняних і працьовитих чиновників, Микола I почав розбудовувати сильну

судову владу в імперії [12, с.108].

Розуміючи потребу держави у професіоналах, Микола I звертався до міністра народної освіти зі словами про те, що необхідно “чтобы повсюду предметы учения и самые способы преподавания были по возможности соображаемы с будущим вероятным предназначением обучающихся” [10, с.676]. Як і його попередники, Микола I шукав нових чиновників лише серед дворянства. Починаючи з 1827 р., служба у цивільних відомствах була доступна лише для потомствених дворян, синів особистих дворян, офіцерів і чиновників, православних священиків, комерційних радників і купців першої гільдії, осіб із вченими ступенями, художників і канцелярських служителів. На думку С.Беккера, саме потреба у професійно підготовленому персоналі змусила державу дозволити освіті компенсувати низьке походження чиновника [4, с.192-193].

Царювання Миколи I можна назвати одним із найбільш продуктивних у плані всіляких наукових і просвітницьких починань. Але і за часів цього імператора всі турботи зводилися фактично до одного - змусити науку і освіту служити державі. Діюча сила науки була спрямована на виправдання порядку, що існував, та на служіння матеріальним потребам держави і суспільства [11, с.203-204].

Держава стала перейматися підготовкою професури. У 1828 р. у Дерпті створено інститут для підготовки професорів. У січні того ж року Сперанський звернувся до імператора з доповіддю, де йшлося про те, що “для установления на твердых основаниях правосудия в Государстве нужны: 1) твердые и ясные законы и 2) знающие судьи и законоведцы” [3, с.8]. Але підготовка майбутніх чиновників з юридичними знаннями була неможливою без професійних викладачів законодавства, яких у державі не було (на увазі малися професори російського походження). Для початку пропонувалося укомплектувати кожен університет хоча б одним або двома російськими професорами права. Але для підготовки таких кадрів вітчизняні університети ще не були пристосовані. Тоді 23 січня 1828 р. Микола I наказав обрати з Московської та Санкт-Петербурзької духовних академій по три кращих студенти для подальшого їх навчання юридичним наукам. До числа цих осіб потрапили Орнатський, Пешехонов, Богородський, Знаменський, Неволін і Благовіщенський. Невдовзі після цього імператору було запропоновано викликати з вказаних академій ще шістьох студентів із тією ж метою. Наступними кандидатами на професорські посади стали студенти Федотов, Крилов, Куніцин, Платонов і брати Я. та С. Баршеви [3, с.10-11].

Для цих майбутніх професорів особисто Сперанським була складена спеціальна програма навчання. Обрані кандидати з усіх дисциплін, що викладалися в університеті, повинні були вивчати лише курс римського права та латинської словесності з пристосуванням останньої до юридичних знань. Окрім названих лекцій, вони також слухали щоденні приватні лекції. Кожного дня вони повинні були, знаходячись у Другому відділенні Особистої Його Імператорської Величності Канцелярії, займатися:

1) уроками російського публічного права і політичної економії й статистики (цими уроками керували старші чиновники цієї канцелярії, колишні професори Куніцин, Плісов і Клоков);

2) читанням кращих юридичних творів з письмовими звітами (за цим

наглядав особисто статс-секретар Балугьянський);

3) для практики у російських законах читати складені Зводи законів (наглядач - Балугьянський);

4) складати систематичні покажчики (т.зв. алфавіти) по мірі видання книг Повного зібрання законів з метою ознайомлення з усією вітчизняною законодавчою базою (наглядач - Куніцин);

5) складати детальні записки із старих об'ємних справ, що вирішувалися у Сенаті (наглядач - барон Корф) [3, с.12].

На таку підготовку студентам планувалося виділити два роки. На третій рік вони повинні були скласти суворий іспит. Після цього їм, вже у якості професорів, слід було обрати кращих студентів і підготувати з них "достойних преемников и помощников". У першу чергу новими російськими професорами права планувалося укомплектувати Московський і Санкт-Петербурзький університети.

Вже у травні та червні 1829 р. перші шість студентів, завершивши навчання, успішно склали іспити. Студенти другого набору (до них приєднався також студент Санкт-Петербурзького університету Краніхфельд) завершили навчання у травні 1831 р. і також успішно склали іспити. Після цього було прийняте рішення відрядити їх для остаточного навчання до Німеччини. По отриманню додаткової освіти у Берлінському університеті вони у 1832 та 1834 рр. повернулися на батьківщину, склали призначені іспити і всі отримали ступінь докторів права. Вони стали першими вітчизняними професорами-юристами, завдяки яким викладання юридичних наук в університетах, необхідних для майбутніх чиновників Російської імперії, піднялося на більш високий рівень. Практично всі з названих вище людей стали професорами на юридичних кафедрах Санкт-Петербурзького, Московського, Київського св. Володимира, Харківського університетів, Царськосільського ліцею, Училища правознавства [3, с.21].

Таким чином, у кінці 20-х - на початку 30-х років ХІХ ст. з'являється перша група вітчизняних професорів, які викладали вже російське право (до цього часу чинне російське законодавство в університетах практично не викладалося).

У 1835 р. були проведені певні перетворення, в результаті яких у народній освіті було покладено принцип бюрократичної централізації, який на той час діяв у системі обласного управління. "Общий устав императорских российских университетов" від 26 липня 1835 р. розповсюдив основи бюрократичного управління на університети, які тепер знаходилися під наглядом попечителя навчального округу. Міністр народної освіти міг сам призначати професорів, ад'юнктів тощо.

Уряд із більшим розумінням ставився до значення юридичної освіти для підготовки майбутніх чиновників. З предметів, що викладалися на юридичному факультеті, тепер були вилучені: філософія, історія та політична економія. Натомість було розширене викладання власне юридичних наук, причому перевагу отримали відділи російського законодавства.

Значна увага була приділена професурі і викладацькому складу університетів. Професори вже могли зосередитися на основних дисциплінах, обраних ними (на тих, які вони могли викладати професійно). Більше не зустрічалися ситуації, коли професор викладає різні науки, як це було раніше.

Особисті будинки чи наймані квартири професорів та інших викладачів були звільнені від постою. Жалування було збільшено професорам у два з половиною рази, а ад'юнктам більш, ніж у чотири рази [14, с.92-94].

Статут 1835 р. відкривав доступ до університетів особам усіх станів. Але низкою наступних заходів цей доступ обмежувався для нижчих верств населення - підвищення платні за лекції зі студентів, які навчалися за власний кошт; вимоги з дітей купців і міщан звільнюючих свідоцтв від їхніх товариств; заборона вступати до університету вільновідпускним особам, не приписаним до т.зв. податного стану [11, с.215]. За цим же документом усі студенти, які закінчили повний університетський курс (4 роки), зараховувалися на державну службу чиновниками 1-го розряду, а дехто міг навіть сам обирати, у межах якого з міністерств він хотів би служити. Ті, хто не закінчив повного курсу, ставав чиновником 2-го розряду [15, с.489-490].

Університетський статут 1835 р. був більше орієнтований на державні потреби. Ним ліквідовувалися залишки академічних свобод. Богослов'я, церковна історія та право стали обов'язковими предметами для всіх факультетів. Філософія, політична економія і статистика переводилися з юридичного факультету на філологічний. А на юридичному факультеті з'явилися кафедри існуючого російського законодавства, вивчення якого повинно було підготувати студентів саме до ролі чиновників.

З появою статуту 1835 р. також були значно розширені штати університетів. Додатком до університетів стали реорганізовані у 1832-1833 рр. на вищі навчальні заклади: гімназії вищих наук князя Безбородька у Ніжині й Демидівська в Ярославлі та Рішельєвський ліцей в Одесі (останній реформовано у 1837 р.). Наприклад, заснована у 1805 р. гімназія вищих наук князя Безбородька 7 жовтня 1832 р. була реорганізована на ліцей князя Безбородька. Одночасно було затверджено й статут цього закладу. Тут викладалися: закон Божий, т.зв. чиста математика, прикладна математика, фізика, хімія й технологія, природня історія, російська словесність, загальна та російська історія і статистика. З іноземних мов вивчалися німецька та французька [5, с.690]. До цього ліцею допускалися особи, які успішно закінчили гімназію (цей факт вони повинні були підтвердити відповідним свідоцтвом). Ті молоді люди, які отримали домашню освіту, повинні були скласти іспити, що підтверджували відповідність їхнього рівня знань гімназичному. На утриманні цього ліцею перебували 24 студента з числа збіднілих дворян. До числа цих т.зв. пансіонерів могли потрапити й діти дворян і чиновників, які відповідали умовам вступу до закладу, але сплатили за це потрібні кошти. Студентам, які успішно закінчили повний курс навчання у ліцеї князя Безбородька, при вступі на цивільну державну службу надавався чин 14-го класу. Окрім того, вони звільнялися від іспиту, встановленого указом 6 серпня 1809 р., при вступі на службу. Певні пільги надавалися їм також при вступі на військову службу [5, с.691].

Статут 1835 р. розповсюджував свою дію на Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський і Харківський університети. У цей період вже функціонував університет у Києві. Але тут діяв тимчасовий статут 1833 р., який у 1842 р. був замінений на статут, створений спеціально для цього закладу. За статутом 1842 р. у Київському університеті св. Володимира на юридичному факультеті кількість кафедр було збільшено до восьми. Цей

документ також вводив інститут доцентури (і тільки потім це явище поширилося на інші університети). Введення цього інституту було тісно пов'язане з професіоналізацією професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Зокрема міністр народної освіти граф Уваров пояснював цей крок наступним чином: “Для замещения вакансий профессором и адъюнктов в университетах часто не представляется достойных кандидатов из русских уроженцев. Причиной нельзя не считать между прочим и то, что способным молодым людям, желающим посвятить себя ученой деятельности, нет в наших университетах приюта для приготовления к будущему назначению и от того многие из них принуждены бывают оставлять намерение вступить на желаемый ими путь. Допускаемая по необходимости мера к замещению означенных вакансий, именно отправление молодых людей за-границу для усовершенствования в науках при настоящем положении вещей, имеет то неудобство, что весьма легко могут быть допущены к приготовлению в профессора такие кандидаты, которые не имеют дара к преподаванию”. Саме тому на інститут доцентів покладалися великі надії (на жаль, цей крок так себе і не виправдав) [14, с.97-98].

Дещо пізніше, у 1850 р. урядовим розпорядженням в університетах припинялося викладання філософії. Замість неї вводилася педагогіка, з метою приготувати студентів, які навчалися за т.зв. казенний кошт, до учительського звання [14, с.100].

Становість проявлялася і в середній освіті. Намагання Міністерства народної освіти зробити гімназії доступними лише для дітей дворян і чиновників призвели до підвищення платні за навчання в них. Дворянські пансіони, що були виховними установами при гімназіях, перетворювалися на самостійні спеціальні дворянські навчальні заклади. Тепер вже фактично станово-дворянська гімназія продовжувала відігравати роль підготовчої сходинки до університету. “Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского” від 8 грудня 1828 р. визначав головною метою гімназій “доставление средств приличного воспитания детям дворян и чиновников” (§137) [13, с.1110-1111]. Особи, які закінчували гімназії успішно, з т.зв. похвальними атестатами, приймалися на цивільну державну службу з наданням відразу чину 14 класа за Табеллю про ранги (§235). А ті, хто отримали т.зв. повний гімназичний атестат, зараховувалися у чиновники 2-го розряду.

Щоб заохотити дітей дворян та чиновників до навчання, з кінця 20-х - початку 30-х років при гімназіях створювалися т.зв. пансіони, аби “живущим в Губерниях Дворянам и Чиновникам доставить средства прилично воспитывать детей своих” (§239) [13, с.1119]. Вихованці пансіонів утримувалися коштом добровільних пожертв і частково з грошей, що сплачувалися за навчання гімназистів. Для прийняття вихованця до пансіону вимагався чітко визначений пакет документів: свідоцтва про народження, хрещення та походження з родових чи особистих дворян, про матеріальне становище батьків і про те, що він мав природню чи прививну віспу.

До 1849 р. таких закладів було відкрито 47. Але вони виконували роль виключно виховних закладів (хоча там викладалися декілька дисциплін “ближе принадлежащие к образованию высшего сословия”), а навчання проводилось у гімназіях.

Паралельно з цим багатьом губерніям було надане право на відкриття т.зв. дворянських інститутів - пансіонів зі скороченим гімназичним курсом. Незабаром також з'явилися особливі п'ятикласні дворянські училища, що повинні були за своєю формою нагадувати прогімназії, але насправді давали дворянським дітям закінчену освіту, оскільки "на сто учеников дворянських училищ приходилось довершающих образование в гимназии - не более одного" [9, с.349]. Таким чином, зацікавити дворян утримати своїх дітей у загальних гімназіях до їх повного закінчення уряду не вдалося.

Невдалою виявилася і спроба боротися з приватними пансіонами. Незважаючи на заборону у 1833 р. відкривати нові пансіони у столицях та ускладнення їх відкриття у провінції, кількість учнів у цих закладах зростала. Ми не маємо конкретних відомостей про це по українським губерніям, але вони є за 1853 р. стосовно Петербурзького учбового округу (Таб.1)

Таблиця 1. Кількість вихованців Петербурзького учбового округу у навчальних закладах різного рівня на 1853 р.

Заклади	Дворян	Вихідців з інших станів	Всього
Університет	299	125	424
Гімназії у т.ч. дворянські пансіони	2265 1099	566 -----	2831 -----
Повітові училища	1814	2872	4686
Приходські (міські) училища	883	6730	7613
Приватні пансіони та школи	2960	3192	6152

Таким чином, міністерство змогло, не бажаючи того (в усякому разі, не визнаючи цього відкрито), створити привілейовану дворянську школу, але при цьому йому не вдалося перетворити загальну школу на станову (останнє явище можемо розцінити як позитивне - С.Д.). Причину цієї невдачі надзвичайно чітко сформулював князь Лівен: "... в Российском государстве, где нет среднего состояния..., где ремесленник по всем отношениям равен земледельцу... где достаточный крестьянин во всякое время может сделаться купцом, а часто бывает и тем и другим вместе, где линия дворянского сословия столь необозримое имеет протяжение, что одним концом касается до подножия престола, а другим - почти в крестьянстве теряется, где ежегодно многие из гражданского и крестьянского сословий чрез получение военного или гражданского офицерского чина поступают в дворянство, - в Российском государстве таковое устройство училищ затруднительно" [9, с.350].

Фактично можна говорити про те, що держава все ж визнала важливість саме якісної освіти. У той же час весь освітній процес перебував під досить жорстким урядовим контролем і до нього допускалися лише представники вищих верств населення (особливо говорячи про вищу освіту) - здебільшого дворяни. Починається більш активне постачання до бюрократичного апарату професійно підготовлених випускників навчальних

закладів. Наприклад, у 30-50-х роках XIX ст. на юридичному факультеті Московського університету викладалися наступні дисципліни: енциклопедія та методологія законодавства, російські основні державні закони та установлення, закони про стани, римське право та його історія, історія російського законодавства, закони цивільні (загальні, особливі та місцеві) Російської імперії, теоретичне й практичне цивільне судочинство, закони кримінальні та поліцейські, закони благоустрою і благочиння, закони про державні повинності та фінанси, дипломатія, загальнонародне правознавство, церковне законодавство, закони про державні та губернські установи, предмети, пов'язані із законодавством Царства Польського [15, с.561-563]. Як видно з цього переліку, набір навчальних дисциплін вже був максимально пристосований до потреб держави. Особи, які вивчали такі предмети, на цивільній службі у різноманітних державних установах та органах могли тепер якісно виконувати покладені на них функції. Але, не зважаючи на такі зрушення у професіоналізації чиновницького складу державного апарату, актуальною залишалася проблема кількісного забезпечення такими чиновниками усіх державних органів влади й управління, а особливо місцевих. Хоча частково й остання проблема вирішувалася.

З другої третини XIX ст. починається більш активне обмеження доступу до університетської освіти представників непривілейованих станів. Навіть міністр народної освіти Уваров вважав негативним явищем, що до вищої науки тяжіють нижчі стани. Він пропонував уникнути цього або шляхом законодавчим, або за допомогою введення податку на освіту. У 1845 р. дехто вважав, що у вищих і середніх навчальних закладах понад міру збільшилася кількість молодих осіб - вихідців із нижчих верств населення, "для которых высшее образование бесполезно, составляя лишнюю роскошь и выводя их из круга первобытного состояния без выгоды для них самих и для государства" [9, с.352-353]. У середині XIX ст., як ми зазначали вище, різко підвищується плата за навчання, а кількість студентів у кожному університеті обмежується числом 300.

З іншого боку, не всі представники дворянства, які закінчували університети, бажали вступати на державну службу. Так, за 1847-1850 рр. з 333 осіб, які закінчили Петербурзький університет, лише 96 вступили на службу. Причину такого ухилення від державної служби уряд вбачав у тому, що молодь гребує службовими місцями в губерніях, а тому й дозволяв приймати університетських кандидатів безпосередньо до вищих урядових установ Петербургу (цей приклад певною мірою ілюструє проблему наповнення освіченими чиновниками місцевих (провінційних) установ).

Намагання держави обмежити доступ до державної служби вихідцям з непривілейованих верств населення, на нашу думку, певною мірою й зумовило обмеження їхнього ж доступу і до вищих та багатьох середніх навчальних закладів.

Рішення не екзамінувати чиновників із тих дисциплін, що були вказані у гімназичному атестаті, було показником позитивних зрушень у напрямку професіоналізації імперської бюрократії і свідчило про поступове вдосконалення системи освіти в цілому та про зростаючу відповідність цієї системи потребам держави. Таке рішення було закріплене у згаданому вище Статуті гімназій та училищ повітових і приходських 1828 р.

У цей же час створювалися спеціальні заклади, де готували до державної служби. Зокрема, у 1835 р. на кошти принца Ольденбургського було засноване Училище правознавства. Відповідну професійну підготовку давали університетські юридичні факультети. Як зазначав історик М. Полієвков, “этот факультет должен был выпускать не ученых юристов, но чиновников” [11, с.218].

У першій половині 30-х років XIX ст. уряд почав пристосовувати приватну освіту до державних потреб. Тепер приватні навчальні заклади повинні були діяти за такими ж правилами, що і державні. Особи, які утримували приватні пансіони, повинні тепер бути тільки підданими Російської імперії. Для того, щоб освіта у цих закладах надавалася за такими ж програмами, якими керувалися державні заклади, з числа професорів над приватними пансіонами призначалися інспектори. Домашня освіта також була поставлена під державний контроль. Домашніми вчителями і вихователями тепер заборонялося брати осіб, які не отримали університетських атестатів на учительські чи гувернерські звання.

Взагалі за часів імператора Миколи I важливою метою було так організувати систему освіти, щоб громадяни, які її отримали, перетворювалися на вірних слуг держави. У тому числі, кожен стан отримував освіту у тій мірі, щоб не виникало бажання “возвыситься из одного сословия в другое” [8, с.300]. Перш за все було обмежено доступ до навчання селянських дітей. І хоча це не було закріплено законодавчо (спроби такі були, але князь Кочубей імператора відмовив робити цей непопулярний в очах іноземних держав крок), в реальному житті це обмеження мало місце.

Російська імперія була багатонаціональною державою. Деякі її т.зв. окраїни довгий час користувалися (а подекуди й продовжували це робити за Миколи I) особливими правами. Це були прибалтійські території, польські землі, приєднані внаслідок поділів Речі Посполитої, малоросійські губернії тощо. Поступово урядом скасовувалися всі залишки таких національних особливостей. Всю систему управління, суспільне життя держава намагалася уніфікувати. Значною мірою це робилося за допомогою великої і розгалуженої бюрократичної машини. У цьому напрямку імперський уряд також намагався уніфікувати й процес набуття професійних навичок майбутніми чиновниками. Щоб досягти єдиної схеми функціонування всіх державних установ (за російським зразком), уряд інколи ініціював відрядження цілих груп молодих дворян із національних окраїн на навчання до російських університетів. Так, Микола I на початку 30-х років XIX ст. наказав протягом двох років направляти по 25 учнів з Білоруського учбового округу на навчання до Санкт-Петербурзького й Московського університетів за рахунок держави. Імператор пояснював це тим, що “юноши, воспитываемые везде в едином духе, ко благу единого Отечества, к спокойствию своих семейств, к собственному своему усовершенствованию в пределах гражданской жизни и прочному успеху на поприще Государственной службы, пользуются все нераздельною и единою Нашею Отеческою любовью” [15, с.481].

Пільги, надані студентам і випускникам університетів при вступі на цивільну службу Олександром I, були доповнені і розширені Миколою I. Так, ним були введені заходи, що скорочували термін вислуги нижчого чину (14-го класу) для дворян на основі їхньої доуніверситетської освіти. Тепер ті з

них, хто закінчив початкові чи середні навчальні заклади, могли швидко отримати класний чин.

Урядом були встановлені навіть певні освітні вимоги для нижчих канцелярських служителів. Законом 1827 р. вимагалось, щоб усі претенденти на канцелярські посади, які не закінчили початкових училищ, склали іспити з читання, письма, граматики та арифметики [12, с.113].

Імператорською постановою від 22 серпня 1847 р. було наказано щорічно по десять молодих осіб, які навчалися в університетах і отримали звання дійсних студентів, направляти до тих цивільних та кримінальних палат, де залишалося найбільше невирішених справ. Тут вони отримували чиновницьку практику, і при цьому їм надавалося право займати вакансії столоначальників у цих установах.

Бюрократичний апарат у цей період зріс не тільки чисельно, але й якісно. З'явилося більше чиновників, які мали необхідну освіту і виконували свої функції якісно. Але це було характерним більше для вищих і центральних установ. Професійна підготовка чиновників для провінції продовжувала залишатися актуальною проблемою, результатом якої була величезна кількість невирішених справ по різних державним відомствам (на початку царювання Миколи I тільки по відомству юстиції було розпочато 2,8 млн справ, а далі ці цифри лише зростали) [7, с.439].

Таблиця 2. Динаміка зміни кількості студентів в університетах Російської імперії у 1836-1850 рр. (за П.Ферлюдіним)

Роки / університети	Санкт-Петербурзький	Московський	Харківський	Казанський	Київський	Юр'ївський	Загалом
1836	299	441	332	191	203	536	2002
1847	733	1198	523	368	608	568	3998
1848	731	1168	525	325	663	604	4016
1849	503	902	415	303	579	544	3256
1850	387	821	394	309	553	554	3018

Починаючи з 1848 р., значні зміни відбулися й у гімназичній освіті. Урядовці тепер стали говорити про те, що якщо молодь не поважає законів, то це тому, що вони не знають діючого законодавства, а захоплюються республіканськими ідеями класичного світу. Зважаючи на це, класицизм визнавався шкідливим, а давні мови пропонувалося замінити законодавством. Навіть петербурзький попечитель Мусін-Пушкін пропонував розділити гімназичний курс з 4-го класу на два відділення: латинське - для тих, хто планував далі навчатися в університеті, і юридичне - для бажаючих після гімназії відразу вступати на службу (Таб.2).

Турбота держави про освіту чиновників не відповідала темпу зростання їхньої кількості. Активне збільшення чиновництва починається близько середини XVIII ст. Протягом 1755 - середини 1850-х років їхня кількість зросла

приблизно на 4000% [4, с.180]. Професіоналізація ж бюрократичного апарату як складової державної політики починається лише у 20-30-х роках ХІХ ст., і при цьому вона охоплює відносно незначну кількість чиновників, навіть незважаючи на привілеї, що надавалися власникам університетських дипломів чи тим, хто закінчив курс навчання у гімназії з відзнакою (нагадаємо, такі особи починали службу не з канцелярської посади, але їм з самого початку присвоювався класний чин).

Таблиця 3. Кількість осіб, які навчалися в університетах і гімназіях Російської імперії у 1808-1854 рр. (за П.Мілюковим)

[*Кількість студентів в університетах у 1808 та 1824 рр. вказана без урахування Віленського та Гельсінгфорського університетів].

Рік	Особи, які навчалися в університетах	Особи, які навчалися в гімназіях
1808	450	5569
1824*	1691	7682
1836	2016	15476
1848	4566	18911
1854	3551	17809

У першій половині царювання Миколи I дворянство все ж визнало важливе значення університетської освіти. Але при цьому кількість студентів дворянського походження зростала пропорційно збільшенню навчальних місць в університетах. До цього часу вже й Сперанський, примирившись з перевагою дворян в управлінні, доводив, що саме освічені представники цього стану, спеціально навчені бюрократичному справочинству, можуть змусити якісно працювати судову систему в імперії (за часів Олександра I він вважав головною ознакою чиновника не походження, а освіту й особисті якості) [12, с.114-115].

У галузі освіти уряд Миколи I проводив системні перетворення. Проявлялася турбота про благоустрій навчальних закладів, про підняття їх наукового рівня. Посилюється контроль за духом і напрямком викладання. Основна увага при цьому приділялася вищій та середній освіті. Починає розвиватися система спеціальних навчальних закладів, окремих галузей спеціальної освіти, затверджується система середньої класичної освіти. Для цих перетворень характерне також суворе проведення становості в освіті та утвердження в українних регіонах імперії системи народної освіти у загальноімперському дусі [11, с.213].

Певною мірою ситуація змінилася пізніше, в результаті реформ Олександра II. З'явилися ще два види навчальних закладів - прогімназії та реальні училища. Реальні училища готували своїх учнів вести торговельні операції та працювати у промисловості. А прогімназії пропонували освіту в обсязі, який давали перші чотири роки семирічних гімназій. Знаходилися вони в основному у повітових містах і готували своїх випускників до вступу

на цивільну службу [4, с.202]. У другій половині XIX ст. процес професіоналізації чиновництва значно прискорюється. На державну службу все частіше потрапляли представники не лише привілейованих соціальних груп. Але в цілому, як на цивільній, так і на військовій службі, дворяни продовжували користуватися формальними перевагами освіти та соціальних зв'язків. А це полегшувало доступ до вищих посад. Особливо з 1880-х років, коли імператорський уряд почав проводити відверто продворянську політику [4, с.194].

Зростанню професіоналізації бюрократії, на нашу думку, сприяло допущення до навчання в університетах і гімназіях вихідців із недворянського стану. Зростаюча кількість випускників цих навчальних закладів давала змогу забезпечити освіченими кадрами державні установи, у тому числі й провінційні. Така демократизація освіти (і, певною мірою, суспільства) з'явилася як більш-менш масове явище тільки за часів Олександра II. Вона дозволила державі зосередитися на дійсно актуальних проблемах. Зокрема надання більших можливостей та різних привілеїв представникам вищих соціальних груп, обмеження доступу до цих груп вихідців із нижчих станів тощо, стало завданням другорядним. Тепер держава більше уваги приділяла не соціальній чи становій якості чиновництва, а професійній. Про це свідчить кількість дворян-чиновників на державній службі у другій половині XIX ст. У цей час частка дворян тут знизилася до 31%. Особливо помітні ці зміни були серед чиновників нижчих і середніх рангів. На кінець XIX ст. відсоток дворян від загальної кількості чиновників середніх класів становив 60,9%, а серед нижчих класів - лише 35,8% [4, с.181].

Професіоналізація чиновників, які наповнювали державні установи, точніше тих із них, що відносилися до органів влади та управління, почалася зі складного процесу теж професіоналізації, але педагогічних кадрів, у тому числі чиновників, які забезпечували правильне функціонування усіх закладів освіти і її системи в цілому. Можна виділити три етапи, через які пройшла Російська імперія, щоб налагодити "виробництво" професійних чиновників:

- 1) організація системи закладів освіти;
- 2) професіоналізація педагогічних чиновників (у тому числі викладацького складу);
- 3) професіоналізація чиновників органів влади й управління.

Перед державою протягом чи не всього XVIII та XIX ст. стояли дві серйозні проблеми. Перша - це професіоналізація бюрократичного апарату через підготовку майбутніх чиновників, пов'язана з побудовою і відповідною організацією системи освіти. Друга - намагання підняти престиж цивільної державної служби в очах дворянства. При цьому друга проблема була тим гострішою, чим більше держава намагалася відсікти представників інших верств населення від цієї служби.

---

1. Андреев А.Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX в. / А.Ю.Андреев. - М., 2000. - 312 с.

2. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII - первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А.Ю.Андреев. - М., 2009. - 640 с.

3. Баршев Я. Историческая записка о содействии Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии развитию юридических наук в России / Я. Баршев. - СПб., 1876. - 32+7 с.
4. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер / Перевод с английского Бориса Пинскера. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 344 с.
5. Высочайше утвержденный Устав Лицея Князя Безбородко // ПСЗ-2. - Т. VII. - №5659.
6. Дегтярьов С.І. Проблема підготовки кваліфікованих кадрів для державних установ першої половини XIX ст. (за матеріалами "Полного собрания законов Российской империи") / С.І. Дегтярьов // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.). - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. - 348 с. - С.33-35.
7. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в 3 кн. / В.О. Ключевский. - Кн.3. - М.: Мысль, 1993. - 558 с.
8. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов. - М.: ООО "Издательство Астрель"; ООО "Издательство АСТ", 2004. - 862 с.
9. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры / П. Миллюков. - Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). - 4-е изд. - СПб.: Типография И.Н. Скорородова, 1905. - 402+VIII с.
10. О допущении в Университетах и других высших учебных Заведениях к слушанию лекций одних людей свободных состояний, а помещичьих людей к обучению только в приходских и уездных Училищах и в заведениях особенного рода, для усовершенствования промышленности учрежденных; и о распространении надзора Министерства Народного Просвещения на все без изъятия Училища, кроме Военных и Духовных // ПСЗ-2. - Т. II. - №1308.
11. Полиевктов М.А. Николай I: Биография и обзор царствования / М.А. Полиевктов. - М.: Мир книги; Литература, 2008. - 336 с.
12. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р.С. Уортман. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 520 с.
13. Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // ПСЗ-2. - Т. III. - №2502.
14. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. - Вып. I. Академия наук и университеты. - Саратов: Типо-Литография П.С. Феокритова, 1894. - 190 с.
15. Шевырев С. История императорского Московского университета / С. Шевырев. - М.: В Университетской Типографии, 1855. - XII+584 с.
16. Шепелев Л.Е. Аппарат власти в России. Эпоха Александра I и Николая I / Л.Е. Шепелев. - СПб., 2007. - 464 с.

Дегтярев С.И.

Мероприятия в системе образования Российской империи по обеспечению потребностей бюрократического аппарата во второй четверти XIX в.

Исследуется комплекс мероприятий правительства Российской империи во второй четверти XIX в., целью которых было организовать систему образования таким образом, чтобы она могла стать источником обеспечения профессиональными чиновниками гражданских государственных учреждений.

Dehtyaryov S.I.

Activities in the education system of the Russian Empire for the needs of the bureaucracy in the second quarter of the XIX century.

We study the complex activities of the Government of the Russian Empire in the second quarter of the XIX century, whose purpose was to organize the education system so that it could become a source of security professional officials of civilian government agencies.

Отримано 17.03.2011